

УДК 811.161.2366(075.8)

В. М. Бойко, Я. Б. Давиденко

До проблеми вивчення лексико-граматичних розрядів прислівника

У статті проаналізовано погляди науковців на лінгвістичний статус прислівника як частину мови; з'ясовано, що визначальною для нього є функція вираження непроцесуальної ознаки дії або стану; встановлено, що прислівники за лексичним значенням поділяються на чотири основні розряди - означальні, обставинні, предикативні та модальні. Однак предикативні та модальні прислівники становлять певну проблему, оскільки вони не мають однозначного статусу в українській граматиці.

Ключові слова: адвербіатив, адвербіалізація, прислівники означальні, обставинні, предикативні, модальні; категорія стану, аналітичне дієслово, морфологічні ознаки, синтаксичні функції.

В статье проанализированы взгляды ученых на лингвистический статус наречия как часть речи; выяснено, что определяющей для него есть функция выражения непроцессуального признака действия или состояния; установлено, что наречия за лексическим значением делятся на четыре основных разряда - определительные, обстоятельные, предикативные и модальные. Однако предикативные и модальные наречия составляют определенную проблему, поскольку не определяются однозначно в украинской грамматике.

Ключевые слова: адвербиатив, адвербиализация, наречия определительные, обстоятельные, предикативные, модальные; категория состояния, аналитический глагол, морфологические признаки, синтаксически функции.

The article analyzes the views of scientists on the linguistic status of adverbs as a part of speech; It was clarified that the its defining function is the function of expressing the non-process sign of an action or state; It is established that adverbs for lexical meaning are divided into four main categories-determinative, detailed, predicative and modal. Depending on whether it calls an adverb a sign or just points to it, all adverbs are divided into significant and pronominal. Notably perform a nominative function - called a symptom, pronominal only indicate a symptom. Predicative and modal adverbs constitute a certain problem, since they are not uniquely determined in Ukrainian grammar. In particular, predicative words are classified as an independent part of speech - the category of state. All words of a given part of speech are divided into groups by value, and in the sentence they are the main members of single-component impersonal constructions. However, only a syntactic function, not supported

by morphological features, does not create sufficient grounds for distinguishing the significant categories of speech in the category of state in the system. There are more reasons to consider such functional varieties of words as predicative adverbs.

Key words: adverbialization, adverbs, determinative, detail, predicative, modal; category of state, analytic verb, morphological features, syntactic functions

У лінгвістичній літературі існують два діаметрально протилежні погляди на статус прислівника в системі частин мови, по-різному також класифікують ці лексичні одиниці. Представники традиційного мовознавства (М. Жовтобрюх, В. Німчук, А. Майборода, І. Чапля, М. Плющ, І. Уздиган, В. Горпинич) розглядають прислівник як окрему незмінну повнозначну частину мови серед інших самостійних частин мови із загальним категорійним значенням непроцесуальної ознаки дії або стану, іншої непроцесуальної ознаки або предмета.

У наукових розвідках українських граматистів були проаналізовані морфологічні ознаки прислівників, простежено основний процес їхнього творення - адвербіалізація (шлях транспозиції слів інших частин мови до класу прислівника), а також визначені принципи класифікації прислівників за семантико-синтаксичними ознаками. Морфологічна специфіка прислівника виявляється, по-перше, в тому, що прислівники є незмінними словами, окрім варіювання словоформ за ступенем порівняння, яке властиве тільки прислівникам із суфіксами -о, -е; по-друге, прислівникові не властиві граматичні категорії, представлені у системі інших повнозначних частинах мови, по-третє, лексична співвідносність із змінними частинами мови (із прийменниками або без них).

Інші граматисти, зокрема І. Вихованець, К. Городенська, А. Висоцький, на відміну від своїх попередників, доводять, що прислівник - це самостійна, але абсолютно периферійна частина мови, категорійне значення якої ґрунтується на чотирьох повнозначних частинах мови, для якої характерна морфологічна безкатегорійність і незмінність. Периферія прислівника характеризується різним ступенем нейтралізації вихідних іменникових, дієслівних і прикметникових ознак [1, с. 245; 4, с. 21]. Він не має власного специфічного лексичного значення, "вживається для вираження ознаки іншої ознаки - динамічної дієслівної та статичної прикметникової"⁴ [5, с. 298]. На думку українських філологів, ця частина мови має особливе синтаксичне функціонування: позицію детермінанта, який "поєднується з опорним реченням та з опорним дієсловом зв'язком прилягання" [5, с. 299].

Аналогічно інтерпретує прислівник М. Леонова, яка доводить, що "позначення вторинної ознаки (тобто другорядної, не природної для предмета, а лише уточнювальної) обумовлює формування прислівників на базі інших слів - іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів - і периферійну позицію в складі речення - синтаксичну функцію обставини, члена речення, що означає супровідні ситуації. Через те прислівники не мають свого власного лексичного значення, ґрунтуються на лексичному значенні тих слів, від яких походять. Лексичне значення слів, від яких утворюються прислівники, в новій функції лексики узагальнюється у значення ознаки іншої ознаки. А синтаксичні й морфологічні ознаки їх при цьому нейтралізуються, кінцева релятивна морфема перетворюється в нульову, внаслідок чого слово-прислівник не змінює своєї форми (є формально незмінним) і вступає в інший тип зв'язку із словами речення: не пов'язується з ними, а лише прилягає [9, с. 245].

Таким чином, у мовознавстві не існує однозначного погляду і на прислівник як частину мови, і на виокремлення кількості семантичних розрядів адвербіативів та термінології щодо їхньої номінації.

Актуальність пропонованого дослідження посилюється потребою активного вивчення частиномовної природи прислівника, встановлення та з'ясування семантичних і граматичних особливостей значеннєвих розрядів прислівника.

Так, на думку українських науковців І. Чаплі, В. Горпинича, прислівники зазвичай поділяються на два основні розряди: **означальні** та **обставинні**. Означальні (атрибутивні) демонструють якісні ознаки дії, спосіб їх вираження і кількісний вияв ознаки, у межах яких виокремлюють якісно-означальні {*лагідно, мило, красиво, мелодійно, ласкаво, ніжно*)} кількісно-означальні (*трохи, надзвичайно, вщерть, дуже, досить, вдвоє*) та прислівники способу дії (*мовчки, жартома, верхи, удвох; соколом, по-українськи*), наприклад: *Пахне акація густо, медово* (Олесь Гончар) - якісна ознака дії; *Пиріг з квасолею дуже смачний і м'який* (Ю. Яновський) - міра вияву ознаки; *Урізну пору дня лютневий сніг цвіте по-різному* (Є. Гуцало) - спосіб дії. Означальні прислівники пояснюють дієслово, рідше - прикметник, прислівник чи іменник (*надмірно синій, надзвичайно голосно, дорога додому*).

Подібно до якісних прикметників якісно-означальні прислівники та деякі обставинні (*високо, низько, далеко*) утворюють форми вищого та найвищого ступенів порівняння: *Досвіток світає раніше, а вечір вечоріє пізніше, сонце все вище й вище спливає у небеса*

(Є. Гуцало); *Я тебе за те люблю найбільше, чого ти сам в собі не розумієш* (Леся Українка).

Обставинні прислівники позначають зовнішні обставини та мотиви, додаткові ситуації, за яких відбувається дія. Серед них виокремлюють прислівники місця, часу, причини, мети. Прислівники місця об'єднують дві підгрупи, одна з яких указує на місце дії (*вгорі, внизу, позаду, тут, там, кругом, довкола*), а друга позначає напрямок руху (*додолу, додому, врозтіч, нагору, вниз*), наприклад: *Сипнули врозтіч галки чи ворони. Довкола лід бабами зарябів* (Л. Костенко); *ідеши, аж дивно: у вечірній млі то там, то там димок із-під землі* (Л. Костенко).

Обставинні прислівники часу передають різні часові характеристики вияву процесуальних ознак (*тепер, тоді, вночі, влітку, щоденно, здавна, змалку, споконвіку*), наприклад: *Зимою і влітку вона йшла в гості до сина* (Є. Гуцало).

Прислівники причини вказують причину виникнення дії (*зопалу, спросоння, згарячу, здуру, знічев'я*): - *Ну, дарма, не варто нам про теє говорити, що там вигадують знічев'я люди* (Леся Українка).

Для вираження мети вживають прислівники (*наперекір, напоказ, ненароком, навмисне, нащо, на зло*), які становлять кількісно обмежену підгрупу: *Легким сном спить мій жаль у серденьку, нащо співом будити його?* (Леся Українка).

Обставинні прислівники пояснюють тільки дієслово-присудок і розкривають сутність речення-висловлення в цілому. З іншими словами в реченні означальні та обставинні прислівники поєднуються синтаксичним зв'язком прилягання. Найчастіше вони прилягають до особових форм дієслова (*співаю гарно, пишу вночі*), інфінітива (*працювати завзято*), дієприкметника і дієприслівника (*прекрасно зроблений, добираючись пішки*), рідше-до прикметника, прислівника та іменника [*занадто веселий, зовсім вільно, місто вночі*]. Категорійна синтаксична функція прислівника - різні за значенням обставини, рідше - неузгоджені означення, окрім предикативних, що виконують функцію головного члена в односкладному безособовому реченні.

У шкільних підручниках семантична класифікація прислівників кардинально відрізняється від вишівської, тут виділяють прислівники способу дії (*щасливо, тихо*), місця (*далеко, звідси*), часу (*уночі, вчора*), причини (*спросоння, згарячу*), мети (*наперекір, навмисне*), міри і ступеня (*дуже, утричі*), ознаки предмета (*будинокліворуч, борщ по-київськи*).

З погляду історичної морфології, прислівники поділяють на відзайменникові, відприкметникові, відіменникові, відчислівникові.

Найбільш архаїчний тип - відзайменникові прислівники, що втратили властивість морфемного членування і зазнали насамперед різних фонетичних змін [8, с. 360].

Залежно від номінативної природи відповідних слів прислівники поділяють на незайменникові, або повнозначні, (називають відповідні ознаки, характеризуються повнотою лексичних значень, подібно до іменників, прикметників і дієслів) і займенникові (лише вказують на ту або ту ознаку, не називаючи її). Займенникові прислівники поділяють на такі розряди:

1) питально-відносні (*де, куди, коли, звідки, чому, як, доки, поки*), наприклад: *І де той храм, і де тепер сади ті, п'янкi алеї з мирту й мушмули* (Л. Костенко);

2) вказівні (*там, тут, сюди, туди, тоді, так (отак)*), наприклад: *Так стрімко й настрахано летіла та сова, яку я наполохав* (Є. Гуцало);

3) означальні (*завжди, всюди, інколи, по-всякому, по-іншому*), наприклад: *Завжди весна й журавлі - це одна мелодія* (Ю. Яновський);

4) заперечні (*ніде, ніколи, нікуди, ніяк, нізвідки, нізащо*), наприклад: - *По-всякому випадало базарювати і ярмаркувати, а отак-іще ніколи й ніде!..* (Є. Гуцало);

5) неозначені (*десь, де-небудь, колись, коли-небудь, кудись, куди-небудь, хтозна-куди тощо*), наприклад: *І десь, колись, через багато літ, ніхто цього й не втямить вже як слід* (Л. Костенко);

6) особові (*по-моєму, по-твоєму, по-нашому, по-вашому*), наприклад: *На човна та по Дніпру - оце дотепно, оце по-моєму!* (Олесь Гончар);

7) зворотний (*по-своєму*): *Ми живемо по-своєму, у нас свої звичаї* (Є. Гуцало) [11, с. 400].

Виокремлення інших розрядів прислівника за значенням - предикативних і модальних - підтримується науковцями непослідовно і неоднозначно.

Відомо, що вперше думку про предикативні прислівники як окрему частину мови висловив у кінці 20-х років ХХ століття зарубіжний мовознавець Л. Щерба в статті "О частях речи в русском языке". Він же і увів термін "категорія стану". Докладний аналіз цієї групи лексем під назвою "слова категорії стану" дав академік В. Виноградов у книзі "Современный русский язык", а пізніше й у монографії "Русский язык: Грамматическое учение о слове".

В українському мовознавстві думку про категорію стану як окрему частину мови поділяють М. Жовтобрюх, В. Горпинич, Є. Чернов,

М. Плющ. В. Горпинич використовує для кваліфікації таких слів термін "станівник"; "категоріальне значення непроцесуальнопо стану станівник виражає за допомогою нульової парадигми, чим протиставляється іменнику, прикметнику та дієслову і зближується з прислівником. Невідмінюваність - це його морфологічна ознака" [6, с. 237].

Інакше потрактовують прислівники та невідмінювано-іменні слова зі значенням стану І. Вихованець та К. Городенська. Вони їх визначають як аналітичні дієслова. "Цей статус підтверджує семантика предикативних слів, властиві їм морфологічні категорії, виконувана в реченні синтаксична функція, а також їхні семантико-синтаксичні особливості" [5, с. 294].

На схожості предикативних прислівників із дієсловами на основі їх постійної предикативної функції та здатності керувати непрямыми відмінками іменника наполягає М. Леонова: "Оскільки предикативні прислівники виступають у ролі присудка, то вони зближуються з безособовими дієсловами, що виконують ту ж саму функцію" [9, с. 244].

Інша група мовознавців (А. Майборода, Л. Коломієць, І. Уздиган, Н. Шкурятяна, С. Шевчук, В. Бойко, Л. Давиденко) предикативні прислівники, що мають аналітичні форми часу та способу, розглядають у межах прислівника. За слушним зауваженням І. Уздиган: "Тільки синтаксична функція, не підкріплена класифікаційними ознаками іншої природи, зокрема морфологічними, не створює достатніх підстав для виділення в системі повнозначних частин мови категорії стану. Існує більше підстав уважати такі функціональні різновиди слів відповідно предикативними прислівниками..." [11, с. 405].

Отже, предикативні прислівники передають різні стани (природи, довкілля, психо-фізичний стан людини, значення можливості, необхідності), із синтаксичного погляду виконують функцію головного члена, співвідносного з присудком, в односкладному безособовому реченні.

Зазвичай предикативні прислівники об'єднують у декілька основних семантичних груп:

1) прислівники на позначення психічно-емоційного стану людини: *сумно, страшно, смішно, радісно, соромно, холодно, принизливо;*

2) прислівники на позначення фізичного стану людини: *погано, гірко, боляче, нестерпно;*

3) прислівники, що позначають інтелектуальні здібності людини: *ясно, цікаво, зрозуміло, дотепно;*

4) прислівники на позначення стану природи і навколишнього середовища (довкілля): *тихо, сиво, вітряно, тіняво, зелено, гомінко, людно;*

5) стан із модальним відтінком необхідності: *потрібно, необхідно, повинно, бажано, треба, варто, слід: Яке гірке, яке гірке вино! А треба пити* (Л. Костенко) [3, с. 336; 5, с. 297; 2, с. 136].

Найбільшою виявилась група предикативних прислівників, що позначають емоційний стан людини (пригніченість, страх, страждання, незадоволення, тривогу, сум, сором, жаль тощо): ... *Ользі стало соромно за нього, - соромно, принизливо і тяжко* (Олесь Гончар); ... *і Порфірові стало тоскно на душі* (Олесь Гончар); *Як холодно. Душа за вами плаче* (Л. Костенко); *Жаль було прощатися з острівцем, на якому провели кілька безтурботних днів* (Є. Гуцало).

Наступну, меншу, підгрупу утворюють прислівники, які позначають фізичний стан людини (це частіше стан здоров'я - задовільний чи незадовільний, або стан, спровокований ситуативно): *Маші, видно, аж жарко стало від цих слів; Сидіти їй було трудно, нестерпно; Скульпторові було прикро за неї* (із творів Олесь Гончара).

Група предикативних прислівників позначає стан природи, довкілля, кольорові асоціації у природі чи помешканні людини: *Потім усі гуртом пішли вдовж коси по бережечку, і так було тут гарно, вільно, роздольно, що й сперечальники, нарешті, попримовкали; В хаті у Мелани було як у віночку: тіняво, зелено, чисто; Дико, тихо, безлюдно* серед кучугур (із творів Олесь Гончара).

Склад предикативних прислівників активно поповнюється у процесі адвербіалізації іменників *жаль, страх, досада, шкода, сором, гріх*. - *Кого в цій ділі шкода, так це Івана Іскру* (Л. Костенко) та транспозиції до цієї групи якісно-означальних, наприклад: *Гарно тут, але там, у долині, краще*- предикативний прислівник і *І співаєш гарно, тільки якби замовк, було б ще краще* (із творів Олесь Гончара) - якісно-означальний прислівник. У термінології А. Майбороди такі прислівники називають атрибутивно-предикативними [*гірко, пізно, сумно, дико, погано, смішно* тощо). Предикативні прислівники мають ряд синтаксичних особливостей, що споріднюють їх з дієсловами, зокрема здатність керувати відмінковими формами іменників [10, с. 431; 441].

Інтелектуальний стан людини вербапізують прислівники *зрозуміло, ясно, очевидно: Семен знову приліг. Йому тепер все було ясно* (Д. Бедзик).

Модальні прислівники відрізняються від інших прислівників тим, "що вони не пов'язуються граматично і семантично з якимось із членів речення, а слугують для виявлення ставлення мовця до змісту всього речення" [10, с. 443]. їх уживають для надання окремому слову або всьому реченню модальних відтінків: ствердження,

заперечення, впевненості / невпевненості, імовірності, припущення, - а також для вираження послідовності розташування думок, подій, явищ (*напевне, можливо, очевидно, дійсно, справедливо, справді, видно, звичайно, звісно, безумовно, безсумнівно, по-перше, по-друге, по-третьє*) [2, с. 136], наприклад: *На дівчину звертали увагу всі. По-перше, звісно, тому, що була тут чужою, а по-друге, коси її полум'яніли вогнем осіннього золотистого листя* (Є. Гуцало).

Таким чином, проблема частиномовного статусу прислівника і досьогодні залишається актуальною. Функція вираження якісної або кількісної ознаки дії, стану, іншої ознаки чи предмета є категорійною для прислівника. У його межах виразно виокремлюють дві семантичні групи прислівників - означальні (що виражають внутрішні ознаки інших ознак) та обставинні (що позначають зовнішні обставини перебігу дій або станів). Предикативні та модальні прислівники від інших розрядів відрізняються специфікою синтаксичного функціонування. Предикативні вживаються тільки в односкладних безособових реченнях, а модальні із членами речення не пов'язані ні семантично, ні граматично. Більшість прислівників - це вторинні (похідні) слова, що виникли у процесі адвербіалізації іменних та дієслівних слівформ. Їхні граматичні категорії при цьому повністю нейтралізувались, натомість виникли морфологічна периферійність і незмінність.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови : Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. - К.: Либідь, 1993. - 329 с.
2. Бойко В. М. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. - К.: Академвидав, 2014. - 246 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык: грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. - М.: Высшая шк., 1986.-640 с.
4. Висоцький Д. В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові : монографія / А. В. Висоцький. - К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. - 328 с.
5. Вихованець Іван. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. - К.: Пульсари, 2004. - 400 с.
6. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. - К. : Видавничий центр "Академія", 2004. - 335 с.
7. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. - К.: Вища шк., 1972. Ч. 1.-1972.-402 с.
8. Історія української мови : Морфологія. - К. : Наук, думка, 1978. - С. 413-501.

9. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова : морфологія / М. В. Леонова. - К.: Вища шк., 1983. - 264 с.
10. Сучасна українська літературна мова: порфологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. - К.: Наук, думка, 1969.-583 с.
11. Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. А. П. Грищенка. - 3-тє вид., доповн. - К.: Вища шк., 2002.-439 с.
12. Чапля І. К. Прислівник в українській мові / І. К. Чапля. - Харків: Вцд-во Харківського ун-ту, 1960. - 124 с.